

O C H

R O N

A nr 2 Z A

B 2022 Y T

K Ö W

2 (281) LXXV

Mariusz Mierzwiński

Dzieje odbudowy mozaikowej figury Madonny w zamku malborskim

The story of the reconstruction of the mosaic figure of the Madonna in Malbork castle

Mariusz Mierzwiński, *Dzieje odbudowy mozaikowej figury Madonny w zamku malborskim*, „Ochrona Zabytków” 2022, nr 2, s. 57–72.

Abstrakt

Artykuł prezentuje dzieje kolosalnej figury Madonny z Dzieciątkiem z zewnętrznej niszy prezbiterium kościoła zamkowego w Malborku. Rzeźba powstała w pierwszej połowie XIV wieku jako kluczowy element zewnętrznej dekoracji malborskiego zespołu sakralnego i była największą rzeźbą średniowiecznej Europy. Jej wyjątkowość polegała nie tylko na rozmiarach, ale przede wszystkim na zewnętrznej okładzinie mozaikowej, którą została pokryta w drugiej połowie XIV wieku.

W tekście skrótowo przedstawiono zniszczenie kościoła zamkowego wraz z figurą w trakcie II wojny światowej. Następnie opisano mozolne wydobywanie potłuczonych fragmentów posągu z gruzu i ich zabezpieczenie do czasów współczesnych. Przede wszystkim jednak zrelacjonowano odbudowę figury w latach 2014–2016 jako integralnego elementu kościoła zamkowego. Ukazano też kryteria, jakimi kierowało się kierownictwo Muzeum Zamkowego w tej kwestii i sposób postępowania restauratorów. Odtworzenie figury malborskiej Madonny w kształcie, jaką miała przed zniszczeniem, jest ewenementem konserwatorskim w skali europejskiej.

Słowa kluczowe

zamek w Malborku, sztuka gotycka, zniszczenia wojenne, projekt konserwatorski, ochrona zabytków

Abstract

The article presents the history of the colossal figure of the Madonna and Child in the outer niche of the presbytery of the castle church in Malbork. It was made in the first half of the fourteenth century as a key element of the external decoration of the Malbork sacred complex and was the largest sculpture in medieval Europe. It is unique not only because of its size but, above all, because of its external mosaic cladding which was covered over in the second half of the fourteenth century.

The text briefly outlines the destruction of the castle church together with the statue during the Second World War. It then describes the laborious extraction of the broken fragments of the statue from the rubble and their preservation until modern times are described. More importantly, however, it recounts the reconstruction of the figure in the years 2014–2016

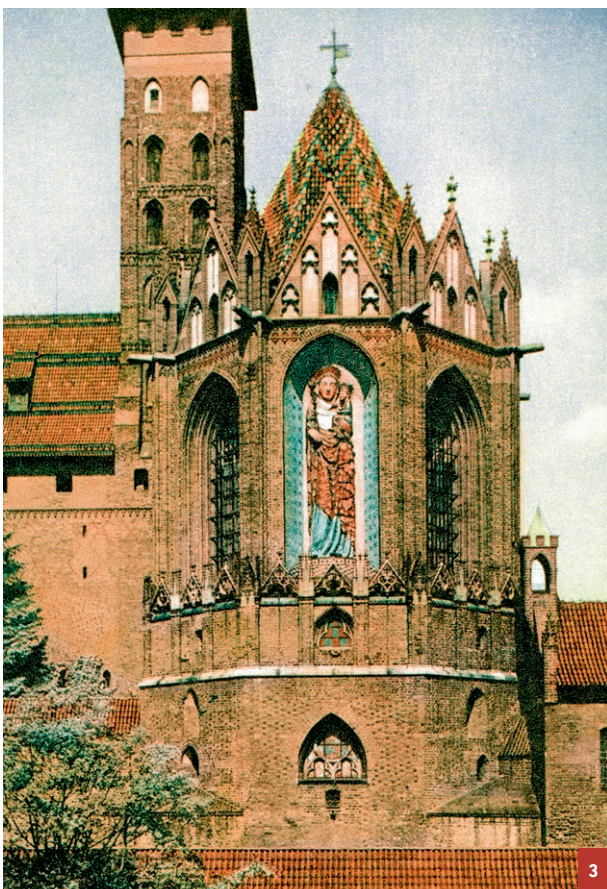
as an integral element of the castle church. The criteria adopted by the management of the Castle Museum in this matter and the manner in which the work of the restorers proceeded are also discussed. The reconstruction of the figure of the Madonna at Malbork Castle according to its original shape is an unprecedented accomplishment on a European scale.

Keywords

Castle in Malbork, Gothic art, war damages, conservation project, protection of monuments

PIERWSZA KAPLICA ZAMKOWA NALEŻAŁA DO NAJWCZEŚNIEJSZYCH POMIESZCZEŃ malborskich. Powstała najpóźniej w latach osiemdziesiątych XIII stulecia jako przekryta sklepieniem krzyżowo-żebrowym, trójprzęsłowa, jednonawowa świątynia, zajmująca połowę długości skrzydła, usytuowana zwyczajem krzyżackim na jego pierwszym piętrze. W związku z przeniesieniem do Malborka w 1309 roku głównej siedziby wielkiego mistrza Zakonu typowy do tego momentu zamek komturski stał się centralnym ośrodkiem administracyjnym państwa krzyżackiego i uległ w związku z tym wielkiej rozbudowie, trwającej praktycznie przez cały XIV wiek. W latach 1331–1344 rozbudowie uległa też pierwsza kaplica zamkowa, którą z niewielkiej świątyni mieszczącej się w zwartym czworoboku dawnego kasztelu przekształcono w główny kościół państwa zakonnego w Prusach. Jednonawową, zamkniętą wielobocznie od wschodu przestrzeń, przedłużono dwukrotnie w kierunku wschodnim, opierając zamknięcie jej nowego prezbiterium na zewnętrznej linii murów obronnych. Całość przykryto sklepieniem gwiaździstym, wspartym na dekoracyjnych słupkach, których dolne partie opracowano rzeźbiarsko w formie figur apostołów stojących pod ozdobnymi baldachimami. Datę zakończenia tej przebudowy – 1344 rok – znamy z zachowanego napisu konsekuracyjnego na fryzie podokiennym we wnętrzu. W sali powstałej w przyziemiu po przedłużeniu kościoła urządzono kaplicę grobową wielkich mistrzów pw. św. Anny. Wówczas też w zewnętrznej niszy nowego prezbiterium ustawiono olbrzymi (około 8 m wysokości) posąg Marii z Dzieciątkiem, który stał się kluczowym elementem zewnętrznej dekoracji zespołu sakralnego. Figurę skonstruowano z kilkunastu segmentów, odlanych w formach na placu budowy, wciągniętych kolejno i ustawionych jeden na drugim, kotwiąc każdy indywidualnie do ściany wnęki. Użycie sztucznego kamienia, którego głównym składnikiem był wolnowiążący gips jastrychowy, umożliwiło średniowiecznemu mistrzowi (lub mistrzom) cyzelowanie szczegółów gotowego kolosa przez kilka dni, a nawet tygodni. Po ukończeniu, gdy całość pokryto polichromią, dzieło stało się największą rzeźbą średniowiecznej Europy. Po upływie około 40 lat, być może z uwagi na nietrwałość pigmentów malarskich, wystawionych na działanie wpływów atmosferycznych, figura została pokryta barwną mozaiką. Była to trzecia w tej części Europy realizacja dzieła w tej technice. Około 1371 roku mozaika pojawiła się w dużej kompozycji figuralnej na elewacji transeptu katedry św. Wita w Pradze. Mniej więcej dziesięć lat później mozaiką wyłożono scenę męczeństwa św. Jana na południowej ścianie katedry w Kwidzynie oraz figurę malborskiej Madonny. Z tego powodu tradycyjnie przyjmowano, że udział w owych realizacjach miał ten sam warsztat wędrujących na północ weneckich mozaikarzy¹. Technika barwnej mozaiki stosowano od starożytności do dekoracji ścian i posadzek. Podobnie było w przypadku dzieł w Pradze

¹ Proces powstawania i dekorowania figury ma już obszerną literaturę, zob. np. Maciej Kilarski, *Figura Matki Boskiej z Dzieciątkiem z kościoła zamkowego w Malborku. Studium technologiczno-konserwatorskie*, [w:] *Podług nieba i zwyczaju polskiego (Studia z historii architektury, sztuki i kultury ofiarowane Adamowi Miłobędzkiemu)*, red. Zbigniew Bania et al., Warszawa 1988, s. 183–194; idem, *Mozaikowa figura malborskiej Madonny. Fakty, legendy, interpretacje*, Malbork 1993; Juliusz Raczkowski, *Kolos malborski. Problematyka warsztatowa i styloznawcza*, [w:] *Monumentalna figura Madonny na kościele NMP w Malborku. Konteksty historyczne, artystyczne i konserwatorskie*, red. Janusz Hochleitner, Malbork 2015, s. 83–93; Barbara Pospieszna, *Historia mozaikowej figury Madonny z Dzieciątkiem z zewnętrznej niszy chóru kościoła zamkowego w Malborku*, [w:] *Kościół Najświętszej Marii Panny na Zamku Wysokim w Malborku. Dzieje, wystrój, konserwacja*, red. Janusz Hochleitner, Mariusz Mierzwiński, Malbork 2016, s. 95–110.

1 Malbork. Kościół zamkowy od strony wschodniej. Fragment zaginionego obrazu *Oblężenie Malborka* z około 1480 roku. Repr. Lech Okoński

Malbork. The castle church from the east. A fragment of the lost painting *Siege of Malbork* from around 1480. Repr. Lech Okoński

2 Prace renowacyjne przy figurze na początku xx wieku, „Baujahr Marienburg” 1903, s. 20. Repr. Lech Okoński

Renovation works on the figure at the beginning of the 20th century, 'Baujahr Marienburg' 1903, p. 20. Repr. Lech Okoński

3 Malbork. Kościół zamkowy od strony wschodniej. Pocztcówka barwna sprzed 1945 roku. Repr. autor

Malbork. The castle church from the east. A colour postcard from before 1945. Repr. autor

i Kwidzynie. Użycie jej w Malborku na powierzchni rzeźby było w średniowieczu przedsięwzięciem wyjątkowym, niemającym żadnych analogii, nie tylko w Europie.

Od tego czasu przez sześć stuleci architektura zespołu sakralnego pozostawała bez większych przekształceń. Zmianom ulegał głównie wystrój i wyposażenie wnętrza, przede wszystkim kościoła NMP. Interwencji naprawczych wymagała jedynie kilkakrotnie nietypowa okładzina figury – mozaika. Prace renowacyjne prowadzono w tym zakresie w latach 1821–1822, następnie w 1869–1870 i wreszcie w 1903 roku, gdy nawałnica spowodowała odpadnięcie prawej dłoni posągu. Oryginalny element schowano w zamkowym lapidarium, posąg otrzymał dłoń wykonaną na nowo².

Ogólnie rzecz ujmując, do czasu II wojny światowej ten fragment zamku – obok Pałacu Wielkich Mistrzów – zachował najwięcej substancji oryginalnej. Dlatego zniszczenie zespołu sakralnego w styczniu 1945 roku było najbardziej dotkliwą stratą, jaką poniósł zamek podczas ostatniej wojny. Efektem działań wojennych było ogromne zniszczenie zwłaszcza tej strony, od której nacierała Armia Czerwona. Ostrzał artyleryjski w końcowych dniach stycznia 1945 roku spowodował wielkie spustoszenia we wschodniej elewacji Zamku Wysokiego. Olbrzymi posąg Madonny, z połyskującą w promieniach słońca okładziną mozaikową, musiał być wymarzoną celem dla artylerzystów szukających zawsze najbardziej widocznego elementu, stanowiącego niemierny cel dla celowniczych. Roztrzaskana została wówczas wieża główna, a jej spadające fragmenty zdruzgotały sklepienie kościoła i kaplicy św. Anny. Przestało istnieć wschodnie zamknięcie prezbiterium, a figura mozaikowej Madonny z zewnętrznej niszy rozpadła się na kilkanaście segmentów, które zostały pogrzebane w gruzie zespołu sakralnego wraz z szeregiem średniowiecznych

² Barbara Pospieszna, *Konserwacja mozaiki na malborskim posągu Marii z Dzieciątkiem w XIX i na początku XX wieku*, „Studia Zamkowe” 2006, t. 2, s. 125–138.

4

Malbork. Prezbiterium kościoła zniszczone w 1945 roku. Widok od strony południowo-wschodniej. Repr. Lech Okoński

Malbork. The chancel of the church destroyed in 1945. View from the south-east side. Repr. Lech Okoński

5

Maciej Kilarski w trakcie wydobywania z gruzów segmentów figury, 1957 rok. Repr. Lech Okoński

Maciej Kilarski during the extraction of the figure's segments from the rubble, 1957. Reprod. Lech Okoński

elementów i detali rzeźbiarskich stanowiących wystrój świątyni. Olbrzymie rumowisko gruzów wypełniało wnętrze kościoła do wysokości parapetów okiennych i schodziło w dół aż do wyłomu w murze obronnym fosy wschodniej. Pozostałości drewnianych więźb dachowych, nadwieszzone nad obrywami murów, groziły w każdej chwili runięciem. Uszkodzone dachy i wybite okna dawały możliwość negatywnego oddziaływania wpływów atmosferycznych na resztki ocalałego wystroju i wyposażenia wnętrza.

W sierpniu 1945 roku utworzono w zamku Oddział nr 1 Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie. Rozpoczęto wówczas wstępne porządkowanie niektórych wnętrz, usuwanie gruzu z dziedzińców i dokończono rozminowywanie jego dostępnych partii. W 1950 roku wojsko przekazało zamek resortowi kultury. Ministerstwo natychmiast powierzyło go w opiekę PTTK w Warszawie, które oddało obiekt w administrację Zarządu Urządzeń Turystycznych w Sopocie. Nie był to dobry okres w dziejach zabytku. Dopiero przekazanie go w ręce miejscowych, lokalnych działaczy kultury, zrzeszonych w malborskim oddziale PTTK, poprawiło sytuację. Coraz częściej słyszeć można było głosy o konieczności zajęcia się w sposób właściwy zabytkową budowlą, ukazał się też drukiem przewodnik po zamku pióra Franciszka Mamuszki z Gdańska. Losem zabytku zainteresował się konserwator wojewódzki w Gdańsku Bronisław Mieszkowski (późniejszy kurator Muzeum Zamkowego). Polecił on przede wszystkim usunięcie rumowiska gruzu po wschodniej stronie kościoła. Na jego zlecenie od maja do sierpnia 1957 roku nadzorem nad likwidacją owego rumowiska zajmował się mgr inż. arch. Maciej Kilarski (późniejszy długoletni

6

Malbork. Widok od strony południowo-wschodniej na odbudowane w 1968 roku. prezbiterium kościoła zamkowego. Fot. Lech Okoński

Malbork. View from the south-east side on the presbytery (chancel) of the castle church rebuilt in 1968. Photo Lech Okoński

6

pracownik Muzeum Zamkowego)³. Wydobyto wówczas z gruzu dziesiątki elementów i detali pochodzących z obu wnętrz sakralnych. Było wśród nich kilkanaście brył ze sztucznego kamienia, pochodzących z roztrzaskanej figury Madonny. Niektóre z nich posiadały niewielkie płaszczyzny z zachowaną jeszcze okładziną mozaikową. Już wówczas uważano za oczywiste odtworzenie w przyszłości zrujnowanej świątyni, a czuwający nad jej odgruzowywaniem badacz pisał: „Należyne zrozumienie dla tej sprawy ludzi na kierowniczych stanowiskach w zarządzie zamku i w PRN da jednak pewność, że odzyskanie maksymalnej ilości danych dla rekonstrukcji figury, jedynej w swoim rodzaju rzeźby tej wielkości i pokrytej mozaiką, nie pozostanie jedynie marzeniem konserwatorskim, lecz będzie w pełni zrealizowane”⁴. Detale architektoniczne zmagazynowano w uprzątniętym wnętrzu zniszczonej kaplicy św. Anny, a fragmenty posągu Madonny – z uwagi na ich większe gabaryty – przewieziono na Zamek Wysoki i złożono na tarasie wschodnim pod prowizorycznym zadaszeniem⁵.

³ Jacek Friedrich, *Maciej Kilarcki*, [w:] *Polski słownik biograficzny konserwatorów zabytków*, z. 4, red. Iwona Błaszczuk et al., Warszawa 2011, s. 51–53.

⁴ Maciej Kilarcki, *Sprawozdanie z przebiegu prac prowadzonych dla konserwatora wojewódzkiego na terenie kościoła Najświętszej Panny Marii i kaplicy św. Anny na zamku w Malborku w okresie od 20 v do VIII 1957*, Gdańsk 1957 (mps w Dziale Dokumentacji Muzeum Zamkowego w Malborku, dalej cyt. MZM, sygn. W/ VII/1176), s. 10.

⁵ Powojenne losy zamku autor omawia w innym miejscu, zob. Mariusz Mierziński, *Zamek Malborski w latach 1945–1960*, „Studia Zamkowe” 2004, t. 1, s. 7–54.

Los zamku wciąż pozostawał jednak niejasny. Rozwój wypadków przyspieszyło dopiero tragiczne wydarzenie jesienią 1959 roku. Wadliwa instalacja elektryczna, zakładana pospiesznie na potrzeby letniego zlotu harcerzy w zamku, doprowadziła w nocy 7/8 września do wielkiego pożaru, który zniszczył dachy zachodniego i północnego skrzydła Zamku Średniego. Był to swoisty punkt zwrotny w dziejach zamku. Minister kultury doszedł do wniosku, że najlepszą formą zapewnienia właściwej opieki tak dużemu i ważnemu zabytkowi będzie organizacja w nim muzeum i wydał stosowne zarządzenie w tej sprawie we wrześniu następnego roku. Pierwsze założenia odbudowy zniszczonego zabytku sformułowane zostały w 1960 roku przez zespół ekspertów z profesorem Bohdanem Guerquinem z Politechniki Wrocławskiej na czele. O samej figurze przeczytamy w tekście założeń: „Brak tej wielowiekowej średniowiecznej figury z połyskującą w słońcu bajeczną w kolorze mozaiką, niewątpliwie zaważy na architekturze absydy kościoła więcej niż zaniechanie odbudowy steinbrechtowskich okalających szczytów”⁶. Dyrektor nowo powołanego muzeum, którym został Henryk Raczyński (pełniący uprzednio funkcję wojewódzkiego konserwatora zabytków w Gdańsku), uznał za celowe ponowne opracowanie założeń odbudowy, które stały się podstawą kolejnej koncepcji restauracji zamku⁷. Nowy program sprecyzował we wrześniu 1964 roku zespół pod kierunkiem inż. arch. Zygmunta Wysockiego z PKZ Gdańsk, ustalając zakres odbudowy i adaptacji niezbędny dla podstawowego funkcjonowania muzeum. Na bazie ówczesnych założeń w 1966 roku przystąpiono do realizacji koncepcji odbudowy samej bryły kościoła i wykonania nad nią stałego dachu. Na wielobocznym zamknięciu kaplicy, odtworzonym jeszcze w latach 1958–1961, wzniesiono mury prezbiterium kościoła z czterema zakrystiami mieszczącymi się w grubości muru. Po wyprowadzeniu ścian magistralnych do pełnej wysokości spięto je górą, wraz z zachowanymi fragmentami dawnej ściany północnej, wylanym na koronie wieńcem żelbetowym. Powierzchnię stropu nad wnętrzem kościoła przekryto płytami bytomskimi. Ostatnim elementem odtworzenia bryły kościoła było wzniesienie wysokiego dachu siodłowego, opartego na metalowej więźbie i pokrycie połąci dachówką mnich-mniszka. Prace sfinalizowano do 1968 roku. Praktycznie od tego czasu kościół przestał być ruiną wojenną. W zewnętrznej ścianie odbudowanego prezbiterium odtworzono wnękę, która niegdyś stanowiła oprawę dla figury kolosalnego posągu Madonny. Oczywiście było, że ówczesne kierownictwo Muzeum Zamkowego zmierzało w ten sposób nie tylko do likwidacji szkód wojennych, ale również do stworzenia sytuacji budowlanej ułatwiającej w przyszłości przywrócenie temu wyjątkowemu zabytkowi kształtu sprzed zniszczenia. Cały pierwszy zespół merytoryczny nowego muzeum uważał za oczywiste odtworzenie świątyni w pierwotnej formie, a przynajmniej miał taką nadzieję. Jednym z widomych znaków tego myślenia była odbudowa wspomnianej niszy z masywnym cokołem, stanowiącym niegdyś podstawę figury. Pusta wnęka z cokołem przez prawie pół wieku stanowiła centralny element wschodniej panoramy zespołu zamkowego.

Powołanie w czerwcu 1987 roku nowego kierownictwa Muzeum Zamkowego skutkowało m.in. nawiązaniem merytorycznych kontaktów ze stroną niemiecką, na które dotąd patrzono nieprzychylnie. Najważniejszą wówczas kwestią była współpraca przy tworzeniu wystawy poświęconej Krzyżakom. W końcu lat 80. XX wieku historycy i muzealnicy za naszą zachodnią granicą rozpoczęli przygotowania do dużej, międzynarodowej ekspozycji w Germanisches Nationalmuseum w Norymberdze z okazji zbliżającej się 800 rocznicy powstania Zakonu Krzyżackiego. Zaproszenie Malborka do współpracy muzealnej po konsultacjach na szczeblu ministerialnym zaowocowało powierzeniem Muzeum Zamkowemu w 1988 roku funkcji koordynatora wszystkich wypożyczeń do Norymbergi ze strony instytucji polskich. Otwartość strony polskiej ośmieliła kolegów niemieckich do kontynuacji współpracy i jeszcze w tym samym roku piszący te słowa (jako dyrektor muzeum) i kurator ds. konserwatorskich muzeum Maciej Kilarski zostali zaproszeni przez Związek Architektów Niemieckich (Bund Deutscher Architekten, BDA) w Lubece do wygłoszenia w tamtejszym środowisku odczytów na temat zamku. Przedstawiłem wówczas temat: *Odbudowa i konserwacja*

⁶ Cyt za: Maciej Kilarski, *Odbudowa i konserwacja zespołu zamkowego w Malborku w latach 1945–2000*, Malbork 2005, s. 130.

⁷ Mariusz Mierziński, *Henryk Raczyński*, [w:] *Polski słownik biograficzny konserwatorów zabytków*, z. 5, red. Henryk Kondziela et al., Warszawa 2016, s. 78–79.

zespołu zamkowego w Malborku w latach 1945–1985. Maciej Kilariski natomiast zrelacjonował wyniki swoich ówczesnych badań nad sztucznym kamieniem: *Zastosowanie sztucznego kamienia w architekturze i rzeźbie średniowiecznej*. Naturalnie ważnym przykładem do tego tematu była figura malborskiej Madonny. Po ostatnim odczycie rozgorzała dyskusja dotycząca możliwości odtworzenia posągu, planów muzeum w tym zakresie i kosztów takiego przedsięwzięcia. Padały pomysły różnych form przywrócenia wizerunku patronki Malborka, postulowano na przykład rozpisanie konkursu na współczesną rzeźbę umieszczoną w odbudowanej dwadzieścia lat wcześniej zewnętrznej niszy prezbiterium. Efektem spotkania był pomysł architektów zza zachodniej granicy, którzy wyszli z propozycją rozpoczęcia społecznej akcji zbierania przez członków BDA w Lubecie funduszy na odtworzenie figury. Odnosząc się pozytywnie do pomysłu, sformułowaliśmy jednocześnie pewne wątpliwości: kwestię zgodności tego przedsięwzięcia z obowiązującą doktryną konserwatorską, problem kontekstu figury, tj. dalszych losów całego kościoła zamkowego, w końcu temat ówczesnych planów konserwatorskich Malborka. Wówczas bowiem uwagę muzeum zaprzętał bez reszty ważniejszy problem – destrukcja zachodniej ściany Zamku Średniego z Wielkim Refektarzem. Poza tym nie było jeszcze wówczas klimatu politycznego sprzyjającego tego typu przedsięwzięciom – próba zainteresowania sprawą Ministerstwa Kultury w Warszawie spotkała się z negatywną opinią.

Przesunięcie tematu kościoła zamkowego i Madonny na drugi plan nie oznaczało zupełnego odrzucenia tego zagadnienia. Był to wciąż główny temat zainteresowań badawczych kuratora muzeum ds. architektury Macieja Kilarskiego, który poza studiami we wnętrzu świątyni stale prowadził też obserwacje i badania reliktyw Madonny⁸. Żeby problem figury był stale obecny

⁸ Efektem tych prac był m.in. artykuł: Maciej Kilariski, *Figura Matki Boskiej...*, op. cit. W podsumowaniu autor wyraził opinię: „Względy historyczne, jak też architektoniczne i estetyczne przemawiają za rekonstrukcją figury Marii – za odtworzeniem tego tak charakterystycznego dla widoku zamku motywu”.

7 Elementy figury eksponowane w piwnicy pod pałacem, 1991 rok. Fot. Lech Okoński

Elements of the figure exhibited in the basement under the Palace, 1991. Photo Lech Okoński

8 Kościół zamkowy od strony wschodniej z banerem wypełniającym wnękę prezbiterium, 2010 rok. Fot. Lech Okoński

The castle church from the east with a banner filling the presbytery niche, 2010. Photo Lech Okoński

w świadomości społecznej, muzeum zamówiło u tego badacza tekst popularnonaukowy na jej temat i opublikowało go w formie broszury⁹.

W 1991 roku ukończono konserwację dużej piwnicy aprowizacyjnej pod Pałacem Wielkich Mistrzów, w której zbudowano specjalny drewniany pomost wzdłuż wschodniej ściany wnętrza i umieszczono na nim relikty figury przewiezione z tarasu na Zamku Wysokim. Elementy zostały wstępnie oczyszczone i zabezpieczone. Ekspozycję zaopatrzone w dwujęzyczną (polsko-niemiecką) planszę informacyjną i w lipcu 1991 roku udostępniono ją zwiedzającym wraz z pomieszczeniami głównego piętra pałacu po zakończeniu pierwszego etapu prac konserwatorskich. W zamyśle kierownictwa muzeum była to forma ich zabezpieczenia do czasu podjęcia ostatecznej decyzji w sprawie kościoła. Oryginalne segmenty znalazły się wreszcie w sytuacji umożliwiającej zarówno ich badanie, jak i konserwację. Muzeum zleciło prace przy nich w 1993 roku¹⁰. Naturalnie wszyscy mieli świadomość, że ostateczny los relikwów posągu będzie zależał od przyszłych decyzji dotyczących dalszego postępowania z kościołem zamkowym¹¹. A decyzje te starano się wypracowywać stopniowo, z rozmysłem. W maju 2001 roku muzeum zorganizowało w zamku spotkanie

⁹ Maciej Kilariski, *Mozaikowa figura...*, op. cit.

¹⁰ Te pierwsze działania zabezpieczające, scalające i wzmacniające segmenty figury wykonał poznański konserwator Andrzej Lewandowski.

¹¹ Losy wnętrza kościoła zamkowego do czasu ostatecznego rozwiązania znajdzie Czytelnik m.in. w pracach: Mariusz Mierzwiński, *Zespół kościoła zamkowego z Wieżą Kleszą w Malborku w latach 1945–2014*, [w:] *Prace konserwatorskie w zespole kościoła NMP w Malborku. Próba podsumowania*, red. Wiesława Połom-Jakubowicz, Janusz Trupinda, materiały z VIII Konferencji Naukowej z cyklu „Spotkania Malborskie im. Macieja Kilarskiego”, Malbork 2022, s. 19–40. Zob. tam o szeregu konsultacji na ten temat, również na forum międzynarodowym.

9

kilkudziesięciu wybitnych specjalistów ochrony zabytków z kilku wiodących w tym temacie krajów europejskich celem przedyskutowania przyszłych losów kościoła zamkowego¹². Temat dyskutowano również indywidualnie z fachowcami odwiedzającymi Malbork w ciągu kolejnej dekady.

Po udanie przeprowadzonym zabezpieczeniu fundamentów zachodniego skrzydła Zamku Średniego wykonano techniczną restaurację jego spękanych w efekcie destrukcji murów, a w latach 2007–2011, dzięki znaczącej dotacji z EOG (w uproszczeniu nazywanym funduszami norweskimi), niejako „z marszu” zrealizowano kompleksową konserwację wnętrza na wszystkich jego kondygnacjach¹³. Prowadzone wówczas prace w piwnicach objęły również duże pomieszczenie aprowizacyjne pod pałacem, co spowodowało konieczność przeniesienia eksponowanych w nim segmentów figury Madonny. W 2009 roku większość z nich zmagazynowano pod tymczasowym zadaszaniem w znajdującym się obok międzymurza przy młynie na Zamku Wysokim. Dwa elementy pozostały w piwnicach jako eksponaty w ramach muzealnej wystawy detalu architektonicznego.

W międzyczasie do debaty konserwatorów włączył się kolejny ważny głos. W maju 2007 roku z inicjatywy lokalnego środowiska kulturalnego, przede wszystkim przewodników oprowadzających po zamku, powstała fundacja „Mater Dei”, stawiająca sobie za główny cel działanie na rzecz odtworzenia mozaikowej figury Madonny w niszy prezbiterium kościoła NMP.

Fundacja rozpoczęła propagowanie tej idei w różny sposób i w różnych środowiskach; przystąpiła też do gromadzenia finansów na wspomnienie prac (m.in. poprzez sprzedaż specjalnie

¹² Odnosnie do spotkania zob. Mariusz Mierzwiński, *Pierwsze etapy odbudowy kościoła NMP na Zamku Wysokim w Malborku (1958–2000)*, [w:] *Kościół Najświętszej Marii Panny...*, op. cit., s. 248, 265; Mirosław Jonakowski, *Poszukiwanie koncepcji odbudowy wnętrza kościoła NMP*, [w:] *ibidem*, s. 270–271.

¹³ Mariusz Mierzwiński, *Prace ratownicze i konserwatorskie w zachodnim skrzydle Zamku Średniego w Malborku w latach 1990–2010*, [w:] *Wielki Refektarz na Zamku Średnim w Malborku. Dzieje – wystrój – konserwacja*, red. Janusz Trupinda, Malbork 2010, s. 169–214.

9 Oryginalna dłoń posągu, która odpadła w 1903 roku. Ocalała w lapidarium zamkowym i jest tam przechowywana do dziś. Fot. Lech Okoński

The original hand of the statue, which fell off in 1903, survived in the castle lapidarium and is kept there to this day. Photo Lech Okoński

10 Transport głowy figury z tarasu na docelowe miejsce w niszy prezbiterium, 2015 rok. Fot. Lech Okoński

Transport of the figure's head from the terrace to its final place in the presbytery niche, 2015. Photo Lech Okoński

11 Nakładanie okładziny mozaikowej na twarz Madonny, 2016 rok. Fot. Lech Okoński

Applying a mosaic cladding to the Madonna's face, 2016. Photo Lech Okoński

12

Malbork. Kościół zamkowy od strony wschodniej po zakończeniu prac restauratorskich, 2016 rok. Fot. Lech Okoński

Malbork. The castle church from the east after the completion of restoration works, 2016. Photo Lech Okoński

12

wydanych cegiełek, poszukiwanie sponsorów i darczyńców). Muzeum udzieliło przy tym pomocy, oddając fundacji do dyspozycji jedną z dwu stylizowanych skarbonek, funkcjonujących na zamku od połowy lat 90. XX wieku. Po idei zbiórki środków finansowych na odtworzenie posągu, zaproponowanej dwadzieścia lat wcześniej przez architektów niemieckich z Lubeki, po raz drugi muzeum otrzymało propozycję społecznego wsparcia w tym konkretnym celu. Fundacja dążyła też do aktywizacji mieszkańców Malborka w zakresie poznania przeszłości miasta i rozbudzenia (szczególnie wśród ludzi młodych) zainteresowania jego dziejami. Dzięki zaangażowaniu członków fundacji udało się stworzyć pozytywny klimat wokół idei powrotu figury Madonny na pierwotne miejsce. Z inicjatywy fundacji w 2010 roku zewnętrzną niszę prezbiterium ozdobił baner z wizerunkiem figury w skali 1:1, zreprodukowanym z przedwojennej fotografii, który uzmyslał oglądającym jak do 1945 roku wyglądało wschodnie zamknięcie kościoła. Znamiennym dla końcowego rozwiązania był fakt, że członkami fundacji od początku byli pracownicy muzeum zaangażowani bezpośrednio w prace konserwatorskie na zamku: jego dyrektor (piszący te słowa) i konserwator Bernard Jesionowski.

W 2011 roku można było powrócić do kwestii kościoła zamkowego. Bezpośrednim impulsem do tego było ogłoszenie o kolejnym naborze projektów z zakresu ochrony dziedzictwa kulturalnego, które mogłyby uzyskać dofinansowanie ze środków europejskich. I tak w ramach programu „Konserwacja i rewitalizacja dziedzictwa kulturowego” realizowanego w obrębie Mechanizmu Finansowego Europejskiego Obszaru Gospodarczego i Norweskiego Mechanizmu Finansowego 2009–2014, muzeum malborskie pozyskało środki finansowe na realizację projektu „Prace konserwatorskie i roboty budowlane w zespole kościoła NMP w Muzeum Zamkowym w Malborku”. Rozpoczęto wówczas prace nad ostateczną koncepcją dla wnętrza i elewacji najważniejszej świątyni zamkowej. W ramach prac przewieziono relikty Madonny do miedzymurza zachodniego na Podzamczu, gdzie w sąsiedztwie Baszt Mostowych przygotowano dla nich specjalny namiot, pod którym wykonano anastylozę figury w pozycji leżącej – zestawienie zachowanych elementów na swoich pierwotnych miejscach.

Wypracowana w kilkuletnich dyskusjach decyzja o odbudowie wnętrza kościoła w dawnym kształcie, zakładająca również powrót na pierwotne miejsce wszystkich oryginalnych elementów jego wystroju, implikowała też konieczność restytucji figury Madonny. Przy rozważaniu istoty i sposobu odtworzenia kolosalnego posągu Madonny ważnym elementem było symboliczne znaczenie figury zarówno dla samego zamku-klasztoru, jak też dla Malborka i jego mieszkańców¹⁴. Dyskusyjny pozostawał jedynie sposób realizacji tego karkołomnego przedsięwzięcia.

Pierwszy projekt zakładał budowę figury z nowego, cienkościennego laminatu z wmontowanym jednym elementem oryginalnego posągu. Pozostałe zachowane oryginalne segmenty miały być pokazane w formie montażu eksponowanego w gablocie na placu przy wejściu na teren zamku. Już na etapie realizacji prac przy bryle kościoła autor niniejszego artykułu wyraził opinię, że z uwagi na fakt zachowania ogółem aż 60 procent oryginalnej substancji wszystkie te fragmenty figury należałoby jednak uwzględnić w tworzeniu nowego posągu *in situ*. W ten sposób w niszy prezbiterium nie pojawi się sam obraz Madonny, rodzaj makiety – rekonstrukcja dawnej rzeźby, ale obiekt posiadający większość substancji średniowiecznej, a zatem w dużej części autentyczny, mający przez to wartość historyczną związaną z konkretnym miejscem – zamkiem-klasztorem.

¹⁴ Do tego tematu zob. np.: Andrzej Grzybkowski, *Geneza kolosa malborskiego*, „Ikonothea” 1993, t. 6, s. 75–96; Krystyna Jarosławska, „Obraz Naszej Pani” – symbolika posągu Madonny Malborskiej, [w:] *Monumentalna figura Madonny...*, op. cit., s. 75–82; Marcin Kozarzewski, „Więcej niż oryginał” – rekonstrukcja malborskiej Madonny, [w:] ibidem, s. 131–148; Marian Dygo, *Symbolika maryjna zespołu kościoła NMP na Zamku Wysokim w Malborku*, [w:] *Rewitalizacja zespołu kościoła Najświętszej Marii Panny w Malborku*, red. Janusz Hochleitner, Malbork 2016, s. 35–38; K. Kołodziejczyk, *Rekonstrukcja figury Madonny z kościoła zamkowego Najświętszej Marii Panny. Przyczynek do genezy jej symbolicznej roli w strukturze przestrzennej Malborka*, „Wiadomości Konserwatorskie” 2020, nr 62, s. 148–157; Andrzej Kadłuczka, Katarzyna Kołodziejczyk, *Malborska Madonna jako atrybut genius loci miasta*, [w:] *Prace konserwatorskie w zespole kościoła NMP w Malborku. Próba podsumowania*, materiały z VIII Konferencji Naukowej z cyklu „Spotkania Malborskie im. Macieja Kilarskiego”, red. Wiesława Połom-Jakubowicz, Janusz Trupinda, Malbork 2022, s. 41–56.

Mimo że powodowało to duże komplikacje i konieczność zmian w samej realizacji, z czasem wszyscy przychyliłi się do tej koncepcji. W grudniu 2014 roku odbyło się spotkanie kierownictwa muzeum, jego Rady Naukowej i Komisji Konserwatorskiej przy segmentach figury pod namiotem na międzymurzu zachodnim; wówczas zapadła ostateczna decyzja o włączeniu wszystkich zachowanych elementów figury do mającego powstać nowego posągu¹⁵. Wyjątkiem była dłoń Madonny, która odpadła w 1903 roku i przetrwała w lapidarium – postanowiono zostawić ją tam w celach badawczych i ekspozycyjnych wraz z kilkoma tysiącami zabytkowych kostek mozaiki pochodzących z różnych okresów.

Podczas przygotowań do tego wyzwania wdrożono nowoczesne techniki badań, przeprowadzono testy na historycznych zaprawach, kamieniach, warstwach malarskich i szklach. Wykonano szereg badań fizykochemicznych zmierzających do określenia wilgotności zachowanych elementów i ich wytrzymałości. Strukturę sztucznego kamienia, z którego powstały elementy figury, poznano dzięki skanowaniu próbek tomografem komputerowym. Sporządzono gipsowy model figury w skali 1:4 i obłożono go szklanymi tesseractami, odtwarzając pierwotny charakter mozaiki w pomniejszonej skali. Dysponowano przy tym znakomitą dokumentacją fotograficzną sprzed zniszczenia posągu, ale były to głównie zdjęcia czarno-białe. Trzeba było komputerowo opracować kolorystykę oryginału, wykorzystując zachowane kostki i nieliczne wizerunki barwne, głównie przedwojenne pocztówki. Należało też opracować technologię wyrobu tesseractów w kilku kolorach, odpowiadających barwnością i charakterystyką szkłom oryginalnym. Zabytkowe kostki mozaiki były niewielkie (mierzyły kilkanaście milimetrów) i miały rozmaite kształty (sześciątów, ostrosłupów i prostopadłościanów). Ponieważ – jak już wspomniano – analogiczna średniowieczna dekoracja zachowała się w elewacji katedry św. Wita na Hradczanach w Pradze, zaproszono do współpracy badaczy czeskich, znacznie lepiej zorientowanych w tej tematyce. Ich doświadczenie, wypracowane metody i specjalistyczne pracownie wspomogły nas w ustaleniu rodzaju i pochodzeniu szklanych tesseractów. Wykonano badania porównawcze zachowanych kostek malborskich, szkieleń użytych w Kwidzynie (katedra św. Jana) i Pradze¹⁶. Ostatecznie część elementów mozaiki sprowadzono z Włoch, część wykonano w kraju. Poza wspomnianymi studiami przeprowadzono także test mozaiki umieszczonej w niszy prezbiterium, aby ocenić wrażenie estetyczne powstające przy oglądaniu figury z dołu (z poziomu ulicy) oraz z dalszej perspektywy (z wału von Plauena).

Posąg Madonny montowano i wykańczano przez kilkanaście miesięcy od jesieni 2014 do wiosny 2016 roku. Po ustawieniu poszczególnych segmentów i zakotwieniu ich do ściany wnęki całość pokryto specjalną zaprawą stanowiącą warstwę montażową dla kostek mozaiki. Nakładanie barwnej okładziny należało do najbardziej żmudnych przedsięwzięć całej operacji i zakończyło się pod koniec marca 2016 roku. Uroczyste udostępnienie wnętrza kościoła zamkowego wraz z odsłonięciem jego wschodniej wnęki z figurą miało miejsce 16 kwietnia tegoż roku.

Tak jak sklepienie kościoła wymurowano tradycyjną średniowieczną metodą na krążynach, posąg patronki Malborka również odtworzono techniką dawnych mistrzów¹⁷. W efekcie nie tylko

¹⁵ Przewodniczącym Rady Muzeum Zamkowego i jego Komisji Konserwatorskiej był wówczas prof. dr hab. Marian Arsyński z Torunia, a w kwestiach konserwatorskich współpracowali z nim: prof. Andrzej Kadłuczka z Krakowa, prof. Michał Woźniak z Bydgoszczy, dr Marek Rubnikowicz z Torunia i piszący te słowa.

¹⁶ Do współpracy zaproszono specjalistów z ALMA Laboratory (Laboratoř ALMA) i University of Chemistry and Technologie (Vysoká škola Chemicko-Technologická) w Pradze. Koordynatorem badań był dr David Hradil. Zob. *Investigations in Malbork and Kwidzyn. 1: Results of non-invasive and non-destructive analyses of glass tesserae (preliminary report)*, oprac. David Hradil z zespołem, Prague 2015 (mps w Dziale Dokumentacji MZM, sygn. W/VII/1808, t. V, s. 31–50). Badania dofinansowało Ministerstwo Kultury Republiki Czeskiej. Ponadto wyniki badań mozaik polskich koledzy z Czech zaprezentowali na konferencji „Średniowieczna mozaika na katedrze w Kwidzynie a mozaiki w Pradze, Rawennie i Malborku” we wrześniu 2017 r. na zamku w Kwidzynie (Oddział Muzeum Zamkowego w Malborku).

¹⁷ Prowadzącym projekt był ówczesny kurator muzeum ds. konserwacji architektury Mirosław Jonakowski, z którym współpracował konserwator muzeum Bernard Jesionowski, a prace zrealizowało konsorcjum w składzie: MONUMENT SERVICE Marcin Kozarzewski, z siedzibą w Michałowicach pod Warszawą (lider); GOREK RESTAURO Przemysław Gorek, z siedzibą w Warszawie; POIKZ Krzysztof Osuchowski i Alicja Babik, z siedzibą w Malborku (partnerzy).

odrestaurowano najważniejszy element zewnętrznej dekoracji kościoła, ale zrealizowano przy tym marzenie dwóch pokoleń polskich konserwatorów i muzealników, spełniono oczekiwania społeczne artykułowane przez Fundację „Mater Dei” i przywrócono zamkowi jeden z jego najważniejszych elementów, niezbędnych dla zrozumienia tego wyjątkowego miejsca i chronionych w nim wartości kulturowych.

Mariusz Mierzwiński

Magister, archeolog, konserwator zabytków, muzealnik; w latach 1987–2017 dyrektor naczelny Muzeum Zamkowego w Malborku, w latach 2018–2020 jego główny specjalista ds. konserwatorskich, obecnie na emeryturze. e-mail: mariusz.mierzwinski@wp.pl

Mariusz Mierzwiński

M.A., archaeologist, conservationist, museologist; between 1987 and 2017, chief director of the Malbork Castle Museum, between 2018 and 2020, its chief conservation specialist, now retired. e-mail: mariusz.mierzwinski@wp.pl

Bibliografia

Dygo Marian, *Symbolika maryjna zespołu kościoła NMP na Zamku Wysokim w Malborku*, [w:] *Rewitalizacja zespołu kościoła Najświętszej Marii Panny w Malborku*, red. Janusz Hochleitner, Malbork 2016, s. 35–38.

Friedrich Jacek, Maciej Kilarski, [w:] *Polski słownik biograficzny konserwatorów zabytków*, z. 4, red. Iwona Błaszczak et al., Warszawa 2011, s. 51–53.

Grzybkowski Andrzej, *Geneza kołosa malborskiego*, „Ikonothea” 1993, t. 6, s. 75–96.

Investigations in Malbork and Kwidzyn. 1: Results of non-invasive and non-destructive analyses of glass tesserae (preliminary report), oprac. David Hradil z zespołem, Prague 2015 (mps w Archiwum Muzeum Zamkowego, sygn. W/v11/1808, t. v, s. 31–50).

Jarosławska Krystyna, „Obraz Naszej Pani” – symbolika posągu Madonny Malborskiej, [w:] *Monumentalna figura Madonny na kościele NMP w Malborku. Konteksty historyczne, artystyczne i konserwatorskie*, red. Janusz Hochleitner, Malbork 2015, s. 75–82.

Jonakowski Mirosław, *Poszukiwanie koncepcji odbudowy wnętrza kościoła NMP*, [w:] *Kościół Najświętszej Marii Panny na Zamku Wysokim w Malborku. Dzieje, wystrój, konserwacja*, red. Janusz Hochleitner, Mariusz Mierzwiński, Malbork 2016, s. 270–271.

Kadłuczka Andrzej, Kołodziejczyk Katarzyna, *Malborska Madonna jako atrybut genius loci miasta*, [w:] *Prace konserwatorskie w zespole kościoła NMP w Malborku. Próba podsumowania. Materiały z VIII Konferencji Naukowej z cyklu „Spotkania Malborskie im. Macieja Kilarskiego”*, red. Wiesława Połom-Jakubowicz, Janusz Trupinda, Malbork 2022, s. 41–56.

Kilarski Maciej, *Figura Matki Boskiej z Dzieciątkiem z kościoła zamkowego w Malborku. Studium technologiczno-konserwatorskie*, [w:] *Podług nieba i zwyczaju polskiego (Studia z historii architektury, sztuki i kultury ofiarowane Adamowi Miłobędzkiemu)*, red. Zbigniew Bania et al., Warszawa 1988, s. 183–194.

Kilarski Maciej, *Mozaikowa figura malborskiej Madonny. Fakty, legendy, interpretacje*, Malbork 1993.

Kilarski Maciej, *Odbudowa i konserwacja zespołu zamkowego w Malborku w latach 1945–2000*, Malbork 2005.

Kilarski Maciej, *Sprawozdanie z przebiegu prac prowadzonych dla konserwatora wojewódzkiego na terenie kościoła Najświętszej Panny Marii i kaplicy św. Anny na zamku w Malborku w okresie od 20 v do VIII 1957*, Gdańsk 1957 (mps w Archiwum Muzeum Zamkowego, sygn. W/v11/1176).

Kołodziejczyk Katarzyna, *Rekonstrukcja figury Madonny z kościoła zamkowego Najświętszej Maryi Panny. Przyczynek do genezy jej symbolicznej roli w strukturze przestrzennej Malborka*, „Wiadomości Konserwatorskie” 2020, nr 62, s. 148–157.

Kozarzewski Marcin, „Więcej niż oryginał” – rekonstrukcja malborskiej Madonny, [w:] *Monumentalna figura Madonny na kościele NMP w Malborku. Konteksty historyczne, artystyczne i konserwatorskie*, red. Janusz Hochleitner, Malbork 2015, s. 131–148.

Mierzwiński Mariusz, Henryk Raczyniewski, [w:] *Polski słownik biograficzny konserwatorów zabytków*, z. 5, red. Henryk Kondziela et al., Warszawa 2016, s. 78–79.

Mierzwiński Mariusz, *Pierwsze etapy odbudowy kościoła NMP na Zamku Wysokim w Malborku (1958–2000)*, [w:] *Kościół Najświętszej Marii Panny na Zamku Wysokim w Malborku. Dzieje, wystrój, konserwacja*, red. Janusz Hochleitner, Mariusz Mierzwiński, Malbork 2016.

Mierzwiński Mariusz, *Prace ratownicze i konserwatorskie w zachodnim skrzydle Zamku Średniego w Malborku w latach 1990–2010*, [w:] *Wielki Refektarz na Zamku Średnim w Malborku. Dzieje – wystrój – konserwacja*, red. Janusz Trupinda, Malbork 2010, s. 169–214.

Mierzwiński Mariusz, *Zamek Malborski w latach 1945–1960*, „Studia Zamkowe” 2004, t. 1, s. 7–54.

Mierzwiński Mariusz, *Zespół kościoła zamkowego z Wieżą Kleszą w Malborku w latach 1945–2014*, [w:] *Prace konserwatorskie w zespole kościoła NMP w Malborku. Próba podsumowania. Materiały z VIII Konferencji Naukowej z cyklu „Spotkania Malborskie im. Macieja Kilarskiego”*, red. Wiesława Połom-Jakubowicz, Janusz Trupinda, Malbork 2022, s. 19–40.

Pospieszna Barbara, *Historia mozaikowej figury Madonny z Dzieciątkiem z zewnętrznej niszy chóru kościoła zamkowego w Malborku*, [w:] *Kościół Najświętszej Marii Panny na Zamku Wysokim w Malborku. Dzieje, wystrój, konserwacja*, red. Janusz Hochleitner, Mariusz Mierzwiński, Malbork 2016, s. 95–110.

Pospieszna Barbara, *Konserwacja mozaiki na malborskim posągu Marii z Dzieciątkiem w XIX i na początku XX wieku*, „Studia Zamkowe” 2006, t. 2, s. 125–138.

Raczkowski Juliusz, *Kolos malborski. Problematyka warsztatowa i styloznawcza*, [w:] *Monumentalna figura Madonny na kościele NMP w Malborku. Konteksty historyczne, artystyczne i konserwatorskie*, red. Janusz Hochleitner, Malbork 2015, s. 83–93.